

VIII

Selçuklular ve Osmanlılar Döneminde Ermenilerle Bir Arada Yaşama Örneği

Prof. Dr. Mehmet ŞEKER

Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, İzmir

GİRİŞ

XI. Yüzyılda, 1071 yılında Büyük Selçuklularının kazandıkları Malazgirt savaşından sonra, Anadolu'da yeni bir ortamın doğmasına yol açan gelişmeler olmuştur. Özellikle, birçok Türk aşireti doğudan batıya doğru Anadolu'nun çeşitli yörelerine sevk edilmiş olup, Mengüçük, Artuk ve Saltuk beyliklerinin esasını teşkil etmiş olan bu aşiretler, devamlılık arz eden göçleri de besleyip yönlendirmişlerdir. Daha sonra da Anadolu Selçuklularının kurulması ile de bu devletin asıl unsurunu oluşturmuşlardır. Bu topraklarda oturan Gayr-i Müslim ahalinin bir bölümünün ise daha önceki yıllarda Bizans'ın baskıcı politikası sebebiyle kısmen de olsa yerlerini terk ettikleri bilinmektedir. İşte, Türklerin fetihleri de bu ahalin diğer bir kısım toprakları terk etmelerine sebep olmuştur. Bunlardan boşalan yerlere ise zaman zaman vuku bulan göçlerle gelen Türk nüfus yerleşmiştir. Gerçi bu durum, hemen bir anda olup bitmiş bir hadise değildir. Ortalama iki yüzyıl boyunca süre gelen göçler değişik olaylar sebebiyle bazen artmış, bazen de durmuştur. Bu gelen Türkler, yerleştikleri şehirlerde veya köylerde, Gayr-i Müslim, çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu, halkla karşılaşarak, onlarla birlikte yaşamaya başlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin, Türkiye Selçuklularının mirasına konduğu düşünülürse, Selçuklular dönemindeki Müslim-Gayr-ı Müslim ilişkilerini ele alarak Anadolu'da yaşayan bu toplumların bir arada yaşama

konusunda gösterdikleri ortak tavra göz atmak gerekir. İşte bu toplumlar arasındaki münasebetlerden, hoşgörüden, dinî ayin ve ibadetlere kadar, alış verişlerindeki iktisâdî hayatı ilgilendiren münasebetlerinden çok zaman paylaştıkları kültürel hayatlarına kadar çok yönlü ilişkilerin görüldüğü bir toplum yapısına sahip olan Osmanlı dönemini anlamak için, kuruluş dönemini çok yakından tanımak gerekir. Bu dönemdeki ilişkileri ve bu ilişkilerdeki dostça veya düşmanca yaklaşımları belirlerken, bu münasebetlerin devletin geleceğini de hazırladığını, bir başka ifade ile devletin temellerinin hangi düşünce ve tutum üzerine atıldığını tespit etmek, sanırım mümkün olacaktır. Bu açıdan olayları ele alırken Anadolu'daki Ermeni toplumu ile Müslümanlar arasındaki dini, siyasi ve kültürel ilişkileri örnek olarak sunacağız.

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE ERMENİLER

Türkiye Selçuklu Devleti'nde (1075-1308) daha ilk yıllardan itibaren bir yandan Haçlılara ve Bizans'a karşı, yerleştikleri toprakları korumak, bir yandan da Anadolu fatihi Süleyman-şah (öl. 1086) zamanındaki siyasi birliği canlandırmak gayreti ısrarla sürdürülmüştür. Kılıç Arslan I, Mes'ud I, Kılıç Arslan II, Keyhüsrev I, Keykâvus I. ve Alâeddin Keykûbat I bu gâye için çaba gösteren Selçuklu Sultanları olmuşlardır. Özellikle, Bizans'ın Anadolu'dan ümidini keserek kesin olarak el çekmesinde, Sultan Kılıç Arslan II. 'nin Miryakafelon Savaşında (1176) elde ettiği zaferin büyük payı olmuştur. Buna karşı Sultan Keyhusrev II. 'nin zamanında ise, Moğollar karşısında kaybedilen Köseadağ savaşı (1243) Anadolu'nun doğudan gelen bu düşmanın istilasına uğramasına ve devamlı olmasa da bir süre onun hâkimiyetine girmesine yol açmıştır.

Anadolu (Türkiye) Selçukluları zamanında Anadolu'da bazı yeni yerleşim merkezleri kurulmuşsa da asıl büyük merkezler tarihen bilinen Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum gibi eski şehirlerdi. Buraların halkı dinlerini muhafaza eden Rum ve Ermeniler ile hâkim Türk ve Türkmenler ile Türkleşmiş olan değişik unsurlardan müteşekkil idi. Doğudan batıya asırlarca sürmüş olan Türk göçleri Anadolu'ya bir sel gibi akmaya devam etmiştir. Ancak hicrî onuncu, milâdî on altıncı yüzyıldan sonra Anadolu'da dinî-siyâsî mâhiyette, önceki asırlardakine benzer büyük hareketlenmelere rastlanmaz. Ara sıra görülen bazı büyük olaylar da birçok yönüyle geçmişle bağlantılıdır.¹

Türkiye Selçukluları Tarihi üzerine araştırmaları ile tanınan C. Cahen'in şu tesbit ve tekliflerine katılmamak mümkün değildir: "Şüphesiz Anadolu'da yerli halk bulunmaktaydı. Türk fethinin doğru tetkiki Türk akınları arifesinde söz konusu yerlilerin yoğunluğunu ve dağılımını tesbit etmeyi zorunlu kılacaktır. Meselâ Ermenilerin büyük ölçüde göçürülmeleri ve hatta Romain Diogenes'in seferlerinin hikâyesi, yerli nüfus yoğunluğunun fazla olduğu intibâını vermemektedir; fakat yine de bu hususun araştırılması gerekmektedir. Sadece yerlilerin diğer bölgelere nazaran Ermenistan'da daha kalabalık oldukları kabul edilebilir."²

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan anlaşıldığına göre, Türkiye Selçuklularının idaresinde Anadolu topraklarında, Bizansın baskıcı politikasından rahatsız olan Rum, Ermeni, Süryani ve diğer Hıristiyan gruplar daha huzurlu ve refah içinde yaşamayı ümit ettikleri başka topraklara veya daha büyük şehirlere göçmüşlerdir. Bu arada, XI. yüzyılın ikinci yarısında doğudan gelen Müslüman Türk göçmenleri de boşalan yerlere yerleşmişlerdir. Ayrıca daha önce Bizans İmparatorları tarafından batıdan getirilerek yerleştirilmiş farklı Hıristiyan grupları da bu topraklarda bulunmaktadır. Şu halde Anadolu'da farklı dinlere, farklı milletlere mensup bir etnik yapı vardır ve bunlar Selçukluların idaresinde yaşamaktadırlar.

Anadolu'da değişik din ve mezheplere mensup bir nüfus yoğunluğunun görülmeye başladığı XI. yüzyıl sonrasında, özellikle Hıristiyanlarla Müslümanlar Anadolu'daki halkın temel iki unsurunu oluşturmuşlardır. Bunlardan Müslüman unsurlar, Bâbâî hareketi hariç, Hıristiyanlara göre daha uyumlu bir görünüm sergiliyorlardı. Hıristiyanlar ise, Rumlar, Ermeniler ve Süryâniler ile Yâkubilerden oluşuyor idi. Bunlar eskiden olduğu gibi Selçuklu yönetiminde de birbirleriyle uyum içinde değillerdi. Tarihî, dinî ve etnik sebeplerle izah olunabilecek bu uyumsuzluğu Selçuklular, ayırım gözetmeksizin her mezhebe ve her etnik unsura eşit davranarak bertaraf etmeye gayret sarf etmişlerdir.

Aralarındaki çok şiddetli çatışmalara rağmen, nesiller boyunca Müslüman Türkler ile Hıristiyan Rumlar, birbirleriyle kendi dindaşlarıyla olduğundan daha yakın ilişki içinde idiler. Bu her iki din mensubu birbirlerini teoride kâfir olarak nitelendirirler idi. Ama gerçek hayatta, kâfir saydıkları bu farklı din mensuplarının arasında bile kendilerini kendi vatanlarındaymiş gibi hissettiklerini düşünmek çok mübalağalı olmasa gerektir.

Ermeni hiyerarşisi Türk Anadolu'sunda diğerleri gibi varlığını sürdürmüştür. Kilise toplantılarından Kayseri, Malatya, Sivas, Niksar ve Gökşun'da Ermeni piskoposluklarının bulunduğu görülmektedir.

Selçuklu ve Dânişmendli topraklarında en az Monofizitlerle karşılaşmakta idi. Monofizitler toplumsal yapıda daha mütevazı bir konumda idiler. Hiç bir siyasi beklentileri yoktu. Bu yüzden Selçuklu Devleti'ne bir güçlük çıkarmıyorlardı. Hatta Müslümanların Bizanslılar karşısında elde ettikleri zaferler onları memnun ediyordu. Ünlü patrikleri Suriyeli Mihael'in Vekâyinâmesi'nde baştanbaşa bu duyguları görmek mümkündür. Selçuklu Anadolu'sunda Süryânî ve Ermeni yazıları ile yazılmış İncillerin bulunması, Selçukluların bu toplulukları bünyelerinde barındırdıklarının en açık göstergesidir.

1. Gayr-i Müslimlerin Türk Sultan ve Yöneticilerine Bakışları

Selçukluların en uzun ömürlü kolu olan Türkiye Selçukluları, kendilerinden önceki Türk devletlerinde de görülen zimmî politikasını, daha esnek olarak uygulayan bir Türk-İslâm devletidir. Bunun örneklerini en eski kaynaklarda görmek mümkündür. Meselâ, Selçukluların yönetiminden memnun olup, halkın hissiyatına tercüman olan Urfalı Mateos'un kendi dindaşı ve Urfa'nın hâkimi, Filaretos'u zâlim olarak nitelerken, Selçuklu Sultanı hakkındaki şu satırları, onların Selçuklu Sultanlarına bakışları hakkında bir düşünce sahibi olmamızı mümkün kılmaktadır: "...Sultanın yüreği, Hıristiyanlara karşı şefkâtle dolu idi. O, geçtiği memleketin halkına bir baba gözü ile bakıyordu. O, böylelikle hiç bir muharebe yapmadan birçok eyâlet ve şehirlere hâkim oldu."³

Aynı hisleri Türkiye Selçuklu Sultanları için de beslediklerini gördüğümüz, Anadolu yerli halkının daha ilk Sultanları bir kurtarıcı gibi kucaklamış, hatta yukarıda da belirttiğimiz gibi, Bizanslılara karşı onlara yardımcı olarak, Selçuklu tarafını tuttuklarını açıkça ortaya koymuşlardır. Daha Malazgirt savaşında Romanos Diogenes'in ordusunda yer alan Ermeniler, toptan savaş alanını terketmişler, hatta fırsat buldukça da Rumlara tecâvüz etmişlerdir. Çağdaş Ermeni ve Süryânî müelliflerinin Rumlara(Bizanslılar)ı "menfur ve kadınlaşmış" diye vasıflandırmaları ve onları dinlerine ve millî varlıklarına düşman "zâlim râfiziler" olarak nitelemeleri sebebiyle Selçukluları, Bizanslılara tercih ettiklerini gösteriyor.⁴

Türkiye Selçuklularının kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman'ın Antakya'yı 1084 yılında fethi, önce Bizanslılardan sonra da Filaretos'un zulümlerinden şikâyetçi olan şehrin Ermeni ve Süryânî halkını çok memnun etmiştir.⁵ Zirâ, Süleyman-şah, "askerlerine ve tebâsına çok iyi muâmele eder ve bu sebeple de halkı kendisine bağladı. Antakya Hıristiyanlarının diğer komşu hükümdarları değil de onu davet etmeleri, adaletinin çok yaygın oluşunun sonucuydu." Süryânî tarihçisine göre; "halkımız Süleyman'dan bir ferman alarak Antakya'da Meryem ve Saint George kilisesini inşâ etmişlerdir."⁶

İskenderiye Patrikleri tarihi, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mes'ud (1116-1156) hakkında; "tebâsının çoğu Rumdur. Rumlar iyi idare ve adaleti dolayısı ile onun ideresinde yaşamayı tercih ettiler" der.⁷ Sultan İkinci Kılıç Arslan'ın Malatya Patriğine yazdığı mektupta, "bu devirde Allah'ın kendi (Patriğin) duaları ile devletimizi tebci ettiğini biliyoruz" demesi Malatya'nın fethine patriğin duasının vesile olduğunu açıkça ifade etmesi ve mektubunu, dualarının devamını isteyerek bitirmiş olması oldukça ilgi çekicidir.⁸ İkinci Kılıç Arslan da Ermeniler ve Süryaniler tarafından hâmî ve kurtarıcı olarak tanınmıştır.⁹

Sadece Selçuklu Sultanlarından değil, diğer Türk Beylerinden de aynı derecede memnun olduklarını gördüğümüz Anadolu'nun Müslüman olmayan halklarından Süryânî ve Ermeniler'in Artuklulardan Gâzî Belek'in (öl. 1124) ölümüne de Müslümanlar kadar üzüldüklerini tarihçiler kaydetmektedir.¹⁰ Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Ancak, şunu açıkça söylemek mümkündür ki, gerek Türkiye Selçuklu Sultanları, gerekse diğer Müslüman Türk beyleri Anadolu'daki Gayr-i Müslimleri en az Müslümanlar kadar himaye etmiş ve onların zulme uğramalarına, onlara haksızlık yapılmasına engel olmuşlardır.

Buna karşılık Mavrozomes'in daha sonra "Komnen Emir" diye adlandırıldığını ve Gıyâseddin'in hizmetine girdiğini biliyoruz. Bu Hıristiyan emir, Alâeddin Keykübât zamanında Ermeni krallığına karşı hazırlanan bir orduya kumandan olarak tayin edilmiştir. Hıristiyan olarak ömrünün sonuna kadar Selçuklu hizmetinde bulunan Mavrozomes'in, 1297 yılında genç yaşta öldüğü belirtilen bir yakınının da mezar taşının Konya dışında bir kilisede bulunduğu tespit edilmiştir. Gene "Komnenus" adıyla imparator olan Mihael Palaeologus yıllarca Selçuklu ülkesinde yaşamıştır. Ünlü Ermeni-Bizans ailesi Taronites'ten gelen Gavras'lar da Türkler arasında yaşayanlardandır.¹¹

2. Müslüman ve Gayr-i Müslim Halk Arasındaki Evlilikler

Anadolu'da Selçuklu Türkleri arasında Müslüman olmayan kadınlarla evlilikler, yalnızca çok güzel esir kadınların ele geçirildiği başlangıç dönemlerine has bir olay olarak kalmamıştır. Daha sonra da Türkler ile Gürcüler ve Ermeniler hatta Türkler ile Bizanslılar arasında da bu tür evlilikler her iki tarafça da eşit düzeydeki kimseler arasındaki evlilikler olarak yorumlanmıştır. Bu nedenle Sultanların ailelerinin arasında çok sayıda Hıristiyan kadın ve erkek bulunabiliyordu. Keyhüsrev I ve Keyhüsrev II'nin anneleri Grek idi. Keyhüsrev II'nin iki hatta üç oğlunun anneleri de Hıristiyan'dı. Sultanların eşleri arasında yalnız Ermenilerle karşılaşmıyoruz; çünkü Ermenilerin siyasi bir gücü yoktu. Oysa İstanbul'daki Lâtin İmparatoru'nun akrabası bir Fransız kadını bile bu listede görülmektedir.¹² Gerçi bürokrat veya halktan erkeklerin Ermeni kadınlarla evlendikleri de biliniyor.

3. Selçuklu Dönemi Şehirlerinde Ermeniler

Bilindiği gibi XI. yüzyılın son çeyreğinde Müslüman-Türk nüfusunu, giderek yoğunlaşan bir oranda alan Anadolu şehir ve diğer yerleşim yerleri bölge olarak farklılık arz etmektedirler. Haçlı seferleri öncesinde Anadolu'nun batı sahillerine kadar Türk yerleşimi genişlediyse de I. Haçlı seferinden sonra, bu yerleşim alanı orta Anadolu'ya çekilmiş ve buralardaki yoğunluğun daha da fazlalaşmaya başlamasına yol açmıştır. Orta ve Doğu Anadolu'daki bazı şehirlerin uzun süre konumlarını muhafaza ettikleri görülmektedir. Özellikle, belli bir dönemde Türkiye Selçuklularının idaresine giren bu şehirlerin yerli halklarına rağmen yeni gelen kitleleriyle bir Müslüman Türk ülkesi olduklarını hissettirecek özellik kazandıkları ve Müslüman halkla, Müslüman olmayan halkın bir arada yaşadığı, birbirleriyle her türlü alış-verişte buldukları görülmektedir. Bu şehirlerin belli başlılarının XI. -XIV yüzyıllardaki durumuna göz atarak, buralardaki halkın bir arada yaşama tecrübesindeki konumlarını bir ölçüde anlamaya çalışmak bakımından örneklen-dirmek gerekir.

Anadolu şehirlerinde miladi VII. yüzyıldan itibaren başlayan fiziki ve toplum yapısında meydana gelen değişmeler, şehirlerin küçülmesine Hıristiyan ahalinin şehir surlarının içine kapanmasına ve mekân olarak şehir yerleşim yerlerinin daralmasına sebep olmuştu. Şehir halkları daha ziyade kale ve kastralarda toplanmış, şehirlerin nüfus barındırma oranı azalmıştı. 1059 tarihinden itibaren yoğunlaşan Türk akınları sonucu,

yıkılan bazı şehirlerde Hıristiyanlar için güvenin azalması sebebiyle Gayr-i Müslim nüfus oranının da düşmüş olduğu söylenebilir.¹³

a. Ahlat

Ortaçağ İslâm dünyasında büyük şehirlerden biri olarak gösterilen Ahlat¹⁴, Alparslan devrinden itibaren (1063'den sonra) Anadolu'ya yapılan akın ve fetih hareketlerinde Türkmenlerin bir üssü olarak kullanılmıştır. XI. yüzyılda buralarda dolaşan Nâsır-ı Hüsrev (öl. 1074-77 arası), bu şehre Ahlat adının verilmesinin sebebi olarak; burada Arapça, Farsça ve Ermenice konuşulmasını göstermekte ve bu şehrin Müslümanlarla Ermeniler arasında bir sınır şehri olduğunu belirtmektedir.¹⁵ XIII. Yüzyılın sonlarında ölen Zekeriyâ Kazvîni (öl. 1283) ise Ahlat'da sıra ile Türkçe, Farsça ve Ermenice konuşulmakta olduğunu belirtir.¹⁶ Bu dillerin varlığı bize, bu şehirde Müslümanlarla Gayr-i Müslimlerin birarada yaşadığını göstermektedir. Ancak, XIII. asırda Ahlat'ın nüfusunun ne kadar olduğunu tesbite imkan yoktur. Bu hususta bazı tahminlerde bulunulabilir. Ahlat şehrinin Güney Doğu Anadolu'da Âmid'den sonra en büyük ve kalabalık bir şehir olduğu ileri sürülmektedir. Zirâ, XIII. yüzyılda vukû bulan bir zelzeleden sonra buradan 120 bin hânenin Kahire'ye göç etmiş olması ve bu bölgedeki mevcut mezar taşlarının incelenmesi sonucu elde edilmiş olan bilgiler, Ahlat'ın çok önemli bir ilim ve sanat merkezlerinden biri olduğunu düşündürmektedir.¹⁷

b. Erzurum

Büyük Selçukluların bölünmesinden sonra (1157) Türkiye Selçuklularına bağlanan Erzurum II. Süleyman Şâh'ın Saltukoğulları Beyliğini ortadan kaldırmasından sonra, kardeşi Muğîseddin Tuğrul Şâh'a iktâ' olarak verildi. Böylece Türkiye Selçuklularının idaresine geçen Erzurum'da yerli halktan ayrı, Türk ve Müslüman halkın varlığını Mu'cemü'l-Büldân yazarı Yakût el-Hamevî (öl. 1229)'nin verdiği bilgilerden açıkça öğrenmekteyiz; "Ahâlisi Ermeni'dir. Şehir diğerlerine nazaran daha büyük ve uludur. Bugün burada bağımsız bir Sultan ikâmet etmektedir. . . çok hayırları vardır ve halkına adaletle ihsanını göstermektedir. Ancak fîsk, içki ve mahzurlu şeyleri irtikâp eylemek bu şehirde yaygındır. Kimse bu kötü şeyleri yasaklamamakta ve bu gibi işler, âşîkar bir şekilde yapılmaktadır."¹⁸ Görüldüğü gibi, farklı dinlere mensup insanların bir arada yaşamaları, hayatlarını sürdürmeleri ve günlük yaşayışlarında hür ve serbest oldukları Selçuklu Türkiye'sinde, şehir

merkezlerinde Müslüman ve Gayr-i Müslimlerin aynı hayatı paylaştıkları ortaya çıkmaktadır.

c. Sivas

Türkiye Selçuklularının önemli Şehirlerinden biri de Sivas'dı. Hatta Türkiye Selçuklularına baŐkentlik yapmış olan Sivas'da XII. yüzyılın ikinci yarısında azalmıŐ olan nüfus yoğunluğu artmaya baŐladı. Bu artıŐta; Şehre Müslüman Türklerin gelmeleri ve uluslararası kervan ticaretinin vücuda getirdiği canlılık rol oynamıŐtır denilebilir. Sivas'da ticari canlılık sebebiyle birçok etnik unsurun, Türk, Hıristiyan ve Yahudi tüccarın hatta Avrupa'dan gelen tüccarlarla, Türk olmayan diğer Müslüman tüccarların bu canlılığın meydana gelmesine sebep oldukları görülmektedir.

Hıristiyan nüfus içerisinde Ermeni ve Süryaniler'in, Rumlara göre Türklerle daha iyi anlaŐtıkları, DniŐmendlilerle olumlu iliŐkilere girdikleri, hatta DaniŐmendli hükümdarı öldüğünde onların da yas tuttuklarının¹⁹ görülmesi ayrı dinlere mensup oldukları halde bu toplumların nasıl kaynaŐtıklarının bir rneği olarak kaydedilebilir.

d. Konya

Yakut el-Hamevî, XIII. yüz yılın başında Konya'yı; "Anadolu'da İŐlm Őehirlerinin en büyüklerinden"²⁰ biri olarak tanımlamaktadır. Konya, XI. yüz yılın son çeyreğinde Selçuklu Türkiyesinin baŐkenti idi. XII. yüz yılın son çeyreğinde de, hızlı bir geliŐme göstererek nüfusun arttığı bir Şehir olan Konya gittikçe Müslüman nüfusun arttığı bir merkez olmuştur. XIII. yüz yıla gelindiğinde de, Şehrin nüfusunun 60 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.²¹ Bu nüfusun ancak 1/10'u kadarının Gayr-i Müslim olabileceğini belirten Prof. Dr. Tuncer Baykara, bu hesaplama ancak, 6 bin civarında Gayr-i Müslimin yaŐayabileceĐini düŐünmektedir.²²

Konya'da Hıristiyan ve Yahudilerin yaşadığını gördüğümüz bu Gayr-i Müslim zümreler arasında; Frenkler, Ermeniler ve Rumlar'ın teşkil ettiği Hıristiyanlar ile az sayıda Yahudiler yaşamakta idiler. Bunların Konyadaki varlığı daha ziyade Şehrin baŐkent oluŐuna bağlı olarak artma göstermiŐtir.

e. Malatya

Anadolu'nun ünlü şehirlerinden biri olduğunu belirten, Yakut el-Hamevî²³ XIII. yüzyıldan önce Müslümanların bu şehirde yerleşmiş buldukları hakkında bize bilgi vermektedir. Malatya'da doğmuş olan iki büyük Süryani tarihçi XII. ve XIII. yüzyıllarda bizzat kendilerinin de yaşadıkları dönemin olaylarını yazdıkları Vekâyînâmeleri de şehrin tarihi bakımından önemli kaynaklar olarak kabul edilmektedir. Bunlardan birincisi Malatya'nın Kindasi ailesinden gelen Keşiş Aliya'nın oğlu Patrik Mihail I (1126-1199), ikincisi de Barhebraeus (1226-1286) adı verilen Mafrean Gregor Ebu'l-Ferec'dir. Bu ikincisinin babası (Ahron) bir Yahudi iken, vaftiz edilerek Hıristiyan olmuş, 1243'te hemşehrilerinin Moğollardan korkup, şehirden alenacele kaçmalarını engellemiştir.²⁴ Bu olaydan sonra başsız kalan Malatya'da Müslüman ve Hıristiyan halkın, Süryani Patriği Angur'un başkanlığında bir yönetim kurduğunu ve bu iki topluluğun birbirlerine bağlılık yemini ettiklerini yukarıda kaydetmiştik. Malatya halkı bu olay sırasında aldıkları tedbir gereğince; bütün gece surlar üzerinde dolaşarak gözetip, gündüzleyin de şehrin kapısı önünde oturarak nöbet beklediler. Çünkü şehrin bütün kapılarından yalnız biri yani büyük kapı yahut saray kapısı açık tutuluyordu. Şehir iki ay kadar bu olağan üstü durumda kaldı.²⁵

1300 yıllarına doğru Selçuklu devletinin zayıf düşmesi sebebiyle özellikle Anadolunun doğusunda bir takım küçük Türkmen ve Ermeni devletleri kurulmuştu. Ebu'l-Fidâ'ya göre, bu sırada Müslümanlar ile Hıristiyanlar Malatya'da tam bir anlaşma halinde yaşıyorlardı.²⁶

4. Toplum Hayatında Görülen Müşterek Faaliyetler

Selçuklu Türkiyesi toplum tarihine dair kaynaklar gözden geçirildiğinde, İslâm dünyasının diğer bölgelerine nazaran, Gayr-i Müslimler ile Müslümanlar arasındaki faaliyet ve ilişkiler bakımından daha çok örnek bulmanın mümkün olduğu görülecektir. Bu konuda bir kaç örnek, toplum hayatındaki iç içeliği görmemize imkân sağlayacaktır. Öncelikle, günlük hayatta daima görülen eğlencelerle yas ve mâtemlere örnek verdikten sonra müşterek ziyaretgâhları ele alacağız.

a. Eğlenceler, Yas ve Mâtemler

Türkiye Selçuklu Sultanlarının en parlak döneminin temsilcisi olan Alâeddin Keykübâd Yass-ı Çimen (1230) zaferinden dönüşünde;

Kayseri'ye yaklaşınca Müslümanlar âlim ve şeyhleri ile, Hıristiyanlar da papazları ile kendisini karşılamaya çıkmışlardı. Ermeni kaynağına göre, Müslümanların kutlamalarına katılmayıp geride kalan Hıristiyanlar bir tepe üzerine çıkmış; seyrediyorlardı. Bunları gören Keykubâd onların arasına girerek, törenlerinde; çan çalmalarına ve ilâhilerle şarkılar söylemelerine izin vermiş ve şenlik içerisinde halkla birlikte şehre girmişti. Keykubâd'ın meclisinde Hıristiyan âlimler de çok itibar görüyorlardı.²⁷

Konya'da eğlence yeri sayılabilecek mekânlar arasında Ermeniler'e ait bir meyhanenin bulunduğu ve buraya Ermeniler'in gittiği belirtilmektedir.²⁸

b. Yabancı Tüccarlara Devlet Sigortası

Nitekim Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Antalya'yı fethettiği sırada, orada Mısır'dan gelen ve Frenkler tarafından soyularak emtiâları ve kumaşları yağmalanan tüccarların zararını, yapılan listeye göre, alınan ganimetten ve kısmen da hazineden ödeme yoluna gittikleri tarihi vesikalarda belirtilmiş bulunmaktadır.²⁹ Bu hususta başka örnekler de veren değerli tarihçimiz Osman Turan, bu konu hakkındaki görüş ve düşüncelerini şöylece belirtmektedir: "Alâeddin Keykûbat'ın, yine ticârî maksatlarla ve kervan yollarının emniyetini temin etmek için, açtığı seferler sonunda meselâ Suğdak (Kırım), Küçük Ermenistan ve Akdeniz sahillerinde kazandığı zaferleri müteâkip, tecâvüze ve yağmaya uğrayan kervanların sahiplerine, aldığı ganimetlerden ve devlet hazinesinden, bütün zararları tazmin ettiğine dair malûmata da sahibiz."

"Bu hâdiseler bize Selçuklu Sultanlarının, ister yazılı taahhüt icabı olsun, ister teâmül veyâ sadece devletin iktisâdî siyaseti ve şerefi dolaşısıyla olsun, tatbikatta yabancı bir devlet veya eşkiyânın tecâvüzleri karşısında ticârî emtiâyı tazmin ettiklerini ispat etmektedir. Bu, hukukî bir anlaşmaya ve metne tâbi olmasa da, bugünün mânâ ve şartlarına tamamıyla uygun gelmese de Selçukluların iktisâdî siyaset ve teâmül neticesi olarak, bir nevî "devlet sigortası" tatbik ettiklerinden artık şüphe etmemize imkân vermez."³⁰

OSMANLILAR DÖNEMİNDE ERMENİLER

Ermeni asıllı Aşug Emir (öl. 1882) Ermenilerle Müslüman Türkler arasındaki ilişkiyi anlatan mısralarında ayrı dine mensup oldukları halde birbirleriyle kardeş olup birbirlerine yakınlıklarını şöylece ifade etmektedir:

“Din ayrı mahkem gardaşığ
 Senin bahtına benzerlik
 Kol bir, el bir, eliyek, birlikte dağık (dağız)
 Ayrılıkta nazik bir koluk”³¹

1. Anadolu Coğrafyasında Ermeniler

Türkiye Selçuklularının zayıflayıp siyâsî nüfuz ve güçlerini yitirdikleri dönemde, Moğollardan kaçanlar da karışınca Anadolu'nun batı kısmında bir yığılma olmuştur. Artık XIV. yüzyıl başlarında Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin varlığından bahsedilemez. Çünkü 1308'de ölen İkinci Gıyaseddin Mesud'tan sonra Selçuklu Devleti fiilen sona ermiş ve Anadolu İlhanlılar'ın umumî valilerince yönetilir duruma gelmiştir. Aynı dönemde, Bizans da zayıflamış hem Anadolu'da, hem de Balkanlarda otoritesini gittikçe kaybetmeye başlamıştır.

Batı Anadolu'da yerleşen Osmanlılar, bu yeni yurtlarının güvenliğini sağladıktan sonra, fırsatları değerlendirerek hem Rumeli'de, hem de Anadolu'da yeni yayılma alanları elde etmişlerdir. Rumeli'nde Hıristiyan komşularından, Anadolu'da da Türk beyliklerinden yerler alıp genişlemiş; bir uç beyliği hüviyetiyle doğup büyüyerek cihan devleti hâline gelmiş ve Türkiye Selçuklularının mirâsına sâhip olduğu gibi bu mirâsı daha da zenginleştirerek altı yüz yıldan fazla ömür sürmüş bir devlet olmuştur. Bu devletin bünyesindeki ana unsuru Müslüman-Türkler oluşturdukları halde, çeşitli mezheplere mensup Hıristiyanlarla Yahudiler de bu devletin himâyesinde yaşamaya devâm etmişlerdir.

Arşiv vesikalarında veya Osmanlı tarihine dâir çeşitli eserlerde, daha çok hıristiyan unsurlar için, “kâfir”, “kefere”, “gebrân”, “nasârâ” ve “İsevi” gibi deyimler kullanıldığı, yahudilere de “musevi” veya “yahudi” denmekte olduğu görülmektedir. Her iki cemaati birlikte ifade etmek için “zimmi” veya “ehl-i zimmet” dendiği bilinmektedir.

Bu adlar altında gösterilen ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayr-i müslimleri üç ana grupta toplamak mümkündür:

1. Hıristiyanlar
2. Müsevîler (Yahudi)
3. Sâbiiler

Bunlardan Hıristiyanları da iki grupta ele almak gerekir: Katolik olanlar, Katolik olmayanlar. Daha çok Haçlı seferlerinden sonra yayılmaya başlayan Katoliklik, Ermeniler, Gürcüler ve Süryâniler ile diğer bazı etnik unsurların mezhebi olmuştur. Bunlar Osmanlı coğrafyasında dağınık bir yayılma gösterirler.

Katolik olmayanlar katoliklere göre daha düzenli bir dağılım gösterirler. Bunların başında Ortodokslar gelir. Çoğunlukla Marmara, Ege kıyıları ile Doğu Karadeniz kıyılarında yerleşen Rum ve Yunanlıların oluşturdukları Ortodoks Hıristiyanları, aynı zamanda Kıbrıs ve Girit gibi adalarda da oturmaktaydılar. Mora yarım adası ile Teselya, Ortodoksların çoğunlukta buldukları bölgelerdir. Katolik olmayan ve çoğunlukta ikinci sırayı alan Ermeniler Osmanlı coğrafyasının hiçbir yerinde çoğunluğu teşkil etmemişlerdir. En düzenli gayr-i müslim topluluk olarak Süryâniler kabul edilir. Bunlar da Ermeniler gibi hiçbir yerde çoğunlukta değillerdi. Diğer katolik olmayan Hıristiyanlar arasında, Keldâni, Mârûni, Melkit, Mandei ve Nasturiler daha çok Mısır, Suriye, Irak ve İran bölgelerinde dağınık olarak yaşıyorlardı.³²

2. İbadet ve Âyinlerinde Serbestlik

Gayr-i müslimlere verilen ferman ve âhitnâmelerde yer yer “âyinleri üzere”, “kadîmden idgeldükleri”, “ötedenberu ne vechile ise” veya “ne vechile olageldiyse ol üslûb üzere” gibi ifâdelerle onların ibâdet ve âyinlerini serbestçe yerine getirebilmeleri için kendilerine hak ve yetkiler verildiğini ve bunların hiç kimse tarafından değiştirilemeyeceği beyan edilmektedir. Bunlara bir örnek olmak üzere Galata halkına Fâtih tarafından verilen fermandaki şu ifâdeyi ele alalım: “. . . Ve ben dahı kabul eyledim ki kendülerin âyinleri ve erkânları ne vechile olageldiyse yine ol üslûb üzere âdetlerin ve erkânların yerine getürelen...”³³

Benzeri belgelerin her padişahın sonra yenilediği ve çok zaman içeriklerinin değiştirilmedikleri veya yeni hükümler konduğu görülmektedir. Özellikle ibâdet, âyin ve erkânlarla ilgili hususlarda değişiklik yapılmadığı, ancak, bu türlü ibâdetlerini yerine getirmek isteyenleri engelleyici tutum ve davranışların önlenilmeye çalışıldığı belgelerin incelenmesinden anlaşılmaktadır.

H. 1136/m. 1724 yılına âit Üsküdar kadısına hitâben yazılmış bir hüküm de; evinde âyinleri üzere İncil öğrenen Ermeni taifesinden kimselerin; kendi evlerinde “ta’lim-i İncil itmek mu’tâd-ı kadîm olup yedlerinde olan fetevây-ı şerife mücibince bu âna gelince müdâhale ve mümâneat olunmadığını...”, “...kadîmden idegeldükleri ve mesağ mer-tebesi ta’lim-i İncil itmelerine...” engel olunmaması emredilmektedir.³⁴

1461 yılında Fatih Sultan Mehmed, Bursa’daki Ermeni Piskoposu Hovakim’i, İstanbul’a getirterek kendisini “Ermeni Patriği” olarak ilan etmiştir. Evvelce Ortodoks Patriğine tanımış olduğu hakların bütününi Ermeni Patriğine de vermiştir. Hâlbuki Osmanlı Devleti’nin o tarihteki sınırları içinde yaşayan Ermenilerin sayısı böyle bir patriğin kurulmasını ve benzeri hakların tanınmasını gerektirecek sayıda ve düzeyde değildi. Fakat böyle bir patrikliğin kurulmasının arkasından, İstanbul’da kısa sürede Ermeni nüfusu artmış, hatta İstanbul, dünyanın en kalabalık Ermeni nüfuslu şehri haline gelmiştir. Zaman içinde bu nüfus kültürel, ekonomik ve sosyal bakımlardan, diğer ülkelerdekinden çok daha yüksek seviyeye ulaşmıştır.

Nitekim 1857 yılında Amerika’da yayınlanan bir kitapta, Osmanlıların bünyesindeki Ermenilerin durumu şöylece tanımlanmaktaydı; “Bu toplum (Ermeniler), Türkiye’de günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Zira pek uzun süredir hizmet etmekten ziyade idare etmeğe alışmış olan Türkler, sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla Türkiye’deki bankerler, tüccarlar, mekanikler hep Ermeniydi. Ayrıca onlarla Müslümanlar arasında his benzerliği ve menfaat birliği mevcuttu. Çünkü menşei itibariyle aynı bölgeden oluşları dolayısıyla duyguları ve adetleri de aynileşmişti. Bu sebeple de kendilerini Türklere rahatlıkla uydurmuş, emniyetlerini kazanarak, reaya’nın en nüfuslusu haline gelmişti. Ve hala da öyledir. Ermenilere bir biçimde borçlu olmayan bir tek paşa veya yüksek rütbeli memur bulunmazdı. En fakir köylü bile ektiği tohumun bedeli için onlara borçlanırdı. Öyle ki Osmanlı, onlarsız bir tek gün yaşayamazdı. Bu öylesine aşikar bir durumdu ki, Türkiye’yi çökertmek isteyen Rusya bu toplumu kazanmaya çalışmıştır. 1828’de Erzurum’u aldıklarında bölgedeki Ermenileri şiddet hareketlerine teşvik etmişlerdir. Bunun neticesidir ki Ruslar çekilirken Ermeniler de onlarla birlikte gitmek mecburiyetinde kalmışlardır”³⁵.

Zamanla Osmanlı devletinin sınırlarının doğuya ve güneye doğru genişlenmesiyle Ermenilerin Osmanlı hâkimiyetinde de nüfusları artmış ve diğer Hıristiyan unsurlar da Ermeni Patrikliği’ne bağlanarak

Ortodoks Patriğinden sonra Ermeni Patriği ile ikinci bir ruhani lider durumuna gelmiştir.

a. Kudüs Örneği

Kudüs Patriklerine ve Tur-i Sina Piskoposlarına verdikleri fermanlarla Hz. Muhammed, Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubi zamanlarında tayin edilen durumu aynen kabul ettiklerini Osmanlı padişahları da şu ifadelerle de aynen koruyarak Ermenileri imtiyazlı hale getirmişlerdir:

“...ellerinde olan uhde-i şerife-i Nebeviyye aleyhi efdalü't-tahiyye ile Hulefa-i Raşidin ve ümera ve salatından dahi ahkâm ve sicillat...”³⁶

Yavuz tarafından verilen bir diğer ferman da; “...Hz. Ömer (r. a.) hazretlerinden gelen ahidname-i hümayun ve merhum Melik Selahaddin zamanından beri verilen evamir-i Şerifeleri mucebince...”³⁷ ifadesi yer almaktadır. Bu ferman Kudüs ve çevresindeki Patriklere 16 Mayıs 1517 tarihinde Osmanlı sultanlarınca bölge halkına verilmiş olan ilk fermanıdır. Aynı fermanı Yavuz Kudüs'e girişinde Ermeni Patriği Serkis'e de vermiştir.

Bu fermana göre Kudüs halkı eskiden beri bazı şartlarla kendilerine ait olan kilise, manastır ve diğer kutsal mekânları, Kudüs'ün içinde ve dışında bulunan kilise ve ibadethaneleri eskiden hangi şartlarla ellerinde bulunduruyorlarsa bundan böyle de yine aynı şartlarda kullanmaya devam edecekler ve bunun yanında Ermeni toplumunun da Patrik olanların zapt ve tasarrufunda yani yönetimi altında olacağı belirtilmiş bulunmaktadır. Bu yetkinin ve verilen hakların hiçbir şekilde ve herhangi bir kimse tarafından değiştirilemeyeceği ve bozulamayacağı hususunda teminat verilerek haklarının garanti altına alınmış olması da dikkat çekicidir.

Ermeni Kral Tiridat'ın Hıristiyanlığı kabul etmesiyle Ermeniler arasında Paganizm resmî din olma özelliğini kaybetmiştir. Ancak Kral Tiridat ve Aziz Gregoir'ın gayretlerine rağmen Paganizm inancı sökülüp atılamamıştır. Hıristiyanlığın yerleşmesinden otuz sene sonra bile bazı bölgelerde Ermeniler arasında eski âdetlerle Paganizm'in sürdüğü görülmüştür. Ermeniler Hristiyanlığın yayıldığı ilk yıllarda Thade (Thadeus 35-43) ile Barthelemy (Bartholemeus 46-60) tarafından aydınlatıldıklarını, 301 yılında da Saint Gregoire'ın öncülüğünde toptan Hıristiyanlığı benimsediklerini kabul ederler. Onlar toplu olarak

Hıristiyanlığı ilk kabul edenlerden olduklarını, bu yüzden de Havariler'e ait bir özellik taşıdıklarını ileri sürerler.

Bizans döneminde İstanbul'da çok sayıda Gregoryen Ermeni bulunmasına rağmen patriklik merkezine sahip değillerdi. Grek Ortodoks Hıristiyanlar (Bizanslılar), Gregoryen Ermenileri'ni kendi inançları içinde eritmeyi hedefliyorlardı. Bundan dolayı onlara toleranslı davranmıyorlar ve dini özgürlük tanımak istemiyorlardı. Bunun için İstanbul'da bir Ermeni Patrikliği kurdurulmamıştı. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra (1453) Ortodoks Hıristiyanlar'a verdiği imtiyazı Ermeniler'e de tanımak istiyordu. O, İstanbul'da Gregoryen Ermeni Patrikliği'nin önemini ve lüzumunu idrak etmişti. Bundan dolayı Bursa'da tanıdığı Bursa Gregoryen Ermeni Metropoliti Hovakim'i 1461 yılında Ortodoks Patrikliği'ne verdiği yetki ve haklarla İstanbul Ermeni Patriği olarak tayin etti.³⁸

b. Kıbrıs Örneği

Kıbrıs'ta Ermeniler'in varlığı ilk Bizans dönemine kadar götürülür. Lusignanlar döneminde Lefkoşa'da bir Ermeni mahallesinin varlığından söz edilir. Kıbrıs Ermenileri'nin kökeninin muhtemelen Kilikya ve Suriye Ermenileri'ne dayandığı düşünülebilir. Adada yaşayan Ermeni nüfus Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarına ait belgelerde Rum, Yahudi ve Yakubileri de içine alan "ehl-i zimmet" olarak kaydedilmişlerdir. Nitekim 1572 tarihli Kıbrıs Mufassal Defteri'nde ve erken tarihli Lefkoşa mahkemesi kayıtlarında az sayıda Ermeni nüfus ile karşılaşmıştır. Şüphesiz bunlar Venedikliler zamanında yaşamış Ermeniler'den başkaları değildir. Kıbrıs tarihçisi Sir Harry Luke, fetihten hemen sonra yapılan bir araştırma ile Rum, Ermeni, Marunî, Çingene ve diğer etnik gruplardan oluşan yaklaşık seksen beş kişinin vergilendirildiğini; kadınlar, çocuklar ve yaşlı erkeklerin bu hesaplama dâhil edilmediğini; vergilendirilenlerin on dört ila elli yıldır adada yaşamakta olduklarını belirtmiştir.³⁹ "Osmanlılar zamanında Kıbrıs Ermenileri'nin yeni haklar elde ettikleri belgelerin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Bunun en açık örneği Ermeni papazlarının kendi manastır ve kiliselerinde serbest olarak âyin yapmış olmalarıdır. Osmanlı yönetimi onlara kendi dillerinde ibadet ve bunun yanında kendi özel iş ve problemlerini de cemaat içinde çözme hakkını vermiş bulunuyordu. Ayrıca kilise yöneticileri de bu iş için görevlendirilmişlerdi. Papazlar çözemedikleri meseleleri Lefkoşa Şer'i Meclisi'ne getirirlerdi. Lefkoşa Şer'i Meclisi'nin görevlerinden biri,

Müslüman olsun veya olmasın, Adada aile yapısını korumaktı. Özellikle annesi veya babası ölmüş, korumasız kalmış çocuklara bakmak, onların mal ve mülklerini korumak, onların sağlıklı şartlar ve ahlâkî ölçüler içinde onurlarıyla büyümelerini sağlamaktı.”⁴⁰

Osmanlılar döneminde Girne dağlarında Alev kayasında Ermenilere verilen kilise ile oradaki Ermeni manastırına vergi muafiyeti tanınmıştır. Bu manastır aslında Mısırlı Kıptî Hıristiyanlar’a aitken Latin döneminde Ermeniler’e geçmiştir. Fakat Latin idareciler Ermeniler’in Katolik olmadıkları gerekçesiyle manastırı kullanmalarına izin vermemişlerdir. Alev kayasındaki Soup Magar adını taşıyan bu manastır, Sultan II. Selim tarafından Ermenilere tahsis edilerek serbestçe ibadet etmelerine izin verilmiştir. Nitekim 1881 yılında Türk yetkililer, Alev kayasındaki manastırın yanına bugün orada var olan kiliseyi inşa etmelerine müsaade etmişlerdir. Bu karar Ermeniler tarafından sevinçle karşılanmış, hatta inşa edilen kilisenin giriş tarafındaki ön duvara yerleştirdikleri mermer bir zemin üzerine dönemin padişahının tuğrasını kazıyıp işlemişlerdir.⁴¹

Kıbrıs’da yaşayan Ermeniler Osmanlılar zamanında sadece dini bakımdan hüviyet içinde yaşamadılar; aynı zamanda çeşitli alanlarda da refah içinde yaşayan bir toplum haline geldiler. Buna Cambridge Üniversitesi Profesörlerinden ve Jesus Koleji öğretim üyesi Edward Daniel Clarke XIX. yy başlarında Kıbrıs’ı ziyareti sırasında izlenimlerini örnek olarak kaydedebiliriz:

“Zengin bir Ermeni tüccarı olan Sarkis’in evi şark ihtişamının en yüksek düzeyini taşımaktadır. Her yönüyle adeta bir saraydır. Daireleri sadece bol ve müreffeh değil, aynı zamanda iyi düşünülmüş bir incelik ve zerafetle süslenmiştir. Yerler nakışlı yastıklarla döşelidir.”⁴²

SONUÇ

Bilindiği gibi bir devlet kurulunca derhal “nizâm ve kanun” hâkim olduğu için, Anadolu’da Türkiye Selçuklularından önce görülmekte olan yağma, çapul ve başıbozukluğun yerini, hürriyet, adâlet ve güvenlik almaya başlamıştı. Nitekim Anadolu’da yaşayan Hıristiyan toplumların Selçukluların gelişlerinden önce çok sıkıntı çektikleri, bundan dolayı da, çok şikâyetle buldukları bilinmektedir. Buna karşı Anadolu Hıristiyanlarının Türkiye Selçukluları devrinde Bizans dönemine göre daha mutlu bir yaşayışa, daha geniş bir din özgürlüğüne sahip oldukları, Batılılar tarafından da belirtilmiş bulunmaktadır. Selçukluların yalnız devlet kurdukları devirde değil, Moğolların istilâsı zamanlarında bile, Süryânî ve Ermenilerin, daha sonra da Rumların, Bizans yönetimine karşı Türklere yardım ettikleri, özellikle Bizans İmparatorluğunu savunmayıp, Bizans ordusunda iken savaş meydanlarını toplu olarak terk ettikleri Hıristiyan kaynaklarınca da doğrulanmaktadır.

XI. Yüzyıldan itibaren yoğunlaşan Selçuklu akınları sonucu, gerek iç karışıklıklar, gerekse dıştan gelen baskılarla Anadolu’daki birçok yerleşim yerinin boşaldığı görülmektedir. İşte Selçuklu Devleti istikrarlı bir yönetime kavuştuktan sonra, devlet güvenliğini sağlayınca, boşalan bu yerleşim yerleri yeniden eski halini almaya başlamış ve Selçukluların idaresinde birçok büyük şehrin vücut bulması mümkün olmuş ve böylece Müslümanlarla Gayr-i Müslimler birlikte yaşamaya başlamışlardır.

Selçukluların ardından Osman Bey ve sonraki sultanların da “teb’a”larına tanıdıkları özgürlük yanında, hukukî alanda da adâleti gözeterek ister müslüman olsun, ister gayr-i müslim, onların hak ve özgürlüklerini korumada titizlik göstermiş olmaları, bu, dinleri ayrı toplumların asırlarca bir arada yaşamalarına da sebep olmuştur. Nitekim bu anlamda bir Osmanlı sultanının; “Teb’amdan olan Yahudi’yi havrada, Hıristiyan’ı kilisede, Müslim’i de câmide görmek isterim” diyecek kadar geniş bir dinî hoşgörüyü sahip olduğu görülmektedir.

Daha başlangıçtan itibaren Osmanlı toplumunda iyi komşuluk ilişkileri ile birbirlerini tanıyan Müslüman ve Hıristiyanlar, zaman içinde birbirleri ile bir arada yaşamının mümkün olabileceğini de görmüş ve göstermişlerdir. Bunda ilk Osmanlı beylerinin idâre etme yeteneklerinin rolü olduğu söylenebilir de, aynı zamanda İslâm hukukunun gayr-i müslimlere tanıdığı hak ve özgürlüklerin hayata geçirilişinin de rol oynadığı düşünülebilir. Aynı politikayı daha sonraki Osmanlı Sultanlarının da sürdürerek kiliseleri ve havraları tıpkı câmiler gibi

himâyelerine almış olmaları, bu mâbetlere devam edenlerin dinî yaşayışlarındaki özgürlüğü din ve mezhep ayırımı yapmaksızın bütün teb'a'ya tanıımış olmaları, Osmanlı devletinde ayrı dinden olanların beraberce yaşamalarının mümkün olabileceğini ortaya koymuştur.

Selçukludan Osmanlı'ya, hatta günümüze kadar intikâl eden bu örneklerle bir arada yaşama tecrübesini gösteren müslümanlarla gayri müslimler, böylece sadece kendi çocuklarına değil, gelecek kuşaklara da örnek olmuşlardır.

Biz de bugün, tarihte kalmış olan bu örnekleri inceleyerek, geçmişle gelecek arasında köprü olan bu Müslüman Türk Devletlerinin devlet etme, siyaset üretme anlayışlarını genç kuşaklara öğretmek durumundayız. Yeter ki, insanlık, onların tecrübesinden yeterince yararlanması ve bunu gelecek kuşaklara aktarmasını becerebilsin.